

АНТИБІЛЬШОВИЦЬКЕ ЛЮТНЕВЕ ПОВСТАННЯ 1921 Р. У ВІРМЕНІЇ: ІСТОРИЧНІ УРОКИ ТА НАСЛІДКИ

Валерій Капелюшний
Юрій Каліберда

THE ANTI-BOLSHEVIK FEBRUARY UPRISING OF 1921 IN ARMENIA: HISTORICAL LESSONS AND CONSEQUENCES

Valerii Kapeliushnyi
Yurii Kaliberda

Relevance of the Study. Despite the defeat and the occupation of Armenia by Russian troops, the February Uprising of 1921 became one of the brightest episodes in the Armenian people's struggle for state independence. In modern conditions, the heroism of the rebels contributes to the activation of decommunization processes in the country, inspiring society to establish historical truth and justice in the name of future generations and the prosperity of Armenia.

The aim of the article is the authors' attempt to briefly highlight the history of the anti-Soviet February Uprising of 1921 in Armenia, to identify its historical lessons and consequences in the Armenian people's liberation struggle for their own statehood in the 20th century.

Methods. The article is based on the principles of historicism, impartiality, and multifactoriality. For presenting the material, the authors used historical-comparative, problem-chronological, descriptive-narrative, retrospective methods, as well as the method of source criticism.

Results. Using various historical sources and literature, the authors have highlighted the history of the anti-Soviet February Uprising of 1921 in Armenia. The role of the Armenian Revolutionary Federation «Dashnaktsutyun» in organizing and carrying out the armed uprising in February 1921 is examined, as well as the participation of the leaders of the underground Committee for the Salvation of the Fatherland (CSF) in the heroic struggle for Armenia's state independence. Attention is drawn to the fact that on territories liberated from Bolshevik occupiers, the authority of the Democratic Republic of Armenia (DRA) was restored, and the CSF acted as the country's provisional government. The course of military operations and the reasons for the defeat of the February nationwide uprising of 1921 in Armenia are analyzed.

Conclusions. The authors of this article view the history of the February Uprising of 1921 as a heroic and at the same time tragic page in the Armenian people's struggle for Armenia's state independence during the specified period. It is emphasized that until Armenia achieved state independence in August 1991, Soviet historiography deliberately silenced, falsified, and distorted the role and significance of the February Uprising in Armenia's modern history. It has been established that the defeat of the uprising was significantly influenced by Armenia's isolation, territorial claims against it from Georgia, Azerbaijan, and Turkey, the significant numerical and military-technical superiority of the Russian army, and the absence of promised assistance from Western countries and Armenia's neighbors.

Keywords: February anti-Bolshevik uprising of 1921 in Armenia, Democratic Republic of Armenia, Republic of Mountainous Armenia, Committee for the Salvation of the Fatherland, Sovietization, Armenian Revolutionary Federation «Dashnaktsutyun».

Антибільшовицьке (Лютневе) збройне повстання у Вірменській Радянській Соціалістичній Республіці (ВРСР), що відбувалося з 11 лютого по 22 квітня 1921 р., стало закономірною відповіддю населення невеликої закавказької держави – Демократичної Республіки Вірменія (ДРВ) – на вторгнення і окупацію її території частинами 11-ї армії РСЧА, запровадження на її теренах маріонеткового уряду (Ревкому) та проведення ним політики радянзації, що супроводжувалась масовими репресіями, утисками громадянських прав і свобод її громадян.

На чолі повстання проти експансії більшовицької Росії став «Комітет порятунку Батьківщини» (КПБ), який складався з членів впливової Вірменської революційної федерації (ВРФ) або «Дашнакцутюн» (створена у 1890 р. у Тифлісі). За допомогою посталої армії, до лав якої влилися вояки Червоної армії, загони добровольців та за підтримки місцевого населення, повстанці більше місяця вели нерівну збройну боротьбу з радянськими окупантами. На звільнених від російських комуністів територіях на короткий час відновилась влада ДРВ.

Комітет порятунку Батьківщини. 1921 р.

Через чисельну перевагу військ більшовиків, Лютневе повстання 1921 р. у Вірменії було жорстоко придушене і на довгі сімдесят років вірменський народ опинився під владою радянського комуністичного режиму. Проте, як показали подальші події, наслідком цієї героїчної та водночас трагічної сторінки боротьби вірмен за право жити у власній державі стало відновлення Вірменської державності після розпаду Радянського Союзу у серпні 1991 р.

Лютневе повстання 1921 р., яке стало поворотним пунктом в новітній історії Вірменії, довгий час не було об'єктом дослідження вірменської історіографії. В радянській історичній літературі цей виступ з причин, зумовлених ідеологічним тиском в країні з боку правлячої комуністичної партії, було висвітлено доволі однобоко і тенденційно, основою якого було замовчування, спотворювання та перекручення невігідних для правлячої комуністичної верхівки історичних подій та фактів означеного періоду.

Події 1918–1921 рр. у Вірменії радянськими істориками Г. Алахвердовим, Ш. Амірханяном, О. Калишевим, І. Таіряном, Г. Саркісяном та іншими традиційно розглядались як складова Громадянської війни 1918–1922 р., що розгорнулася на теренах колишньої Російської імперії, а вторгнення військ Червоної армії у листопаді 1920 р. на територію суверенної Вірменії, трактувалось виключно як «інтернаціональна допомога вірменським трудящим» з боку Радянської Росії, що «підняли повстання проти дашнацького уряду» (Акопян; Амирханян 1967). Тому Лютневе антибільшовицьке повстання 1921 р. в переважній більшості висвітлювалось ними лише як «дашнацька авантюра», «крайній прояв антидемократизму», а його лідери – як «вороги і зрадники вірменського народу». Таку ж інформацію можна прочитати і на сторінках другого тому «Великої радянської енциклопедії» (М., 1970) про лютневі події 1921 р. у Вірменії, яка впродовж всього існування СРСР була офіційною позицією радянської історіографії з даного

питання (Большая советская энциклопедия 1970, с. 225–226). Неупереджене дослідження історії Лютневого повстання 1921 р., подолання історичних міфів та фальсифікацій радянської історіографії розпочалося тільки після проголошення 23 вересня 1991 р. Республіки Вірменія незалежною державою, що було пов'язано з відкриттям в країні історичних архівів та вільним доступом до них професійних істориків.

У 2021 р. у Єревані була опублікована монографія професора Х. Степаняна «1921 р. Лютнева антибільшовицьке повстання у Вірменії», присвячена 100-річчю цієї трагічної події вірменської історії (Степанян 2021). У монографії за допомогою різноманітної джерельної бази (архівних матеріалів, мемуарів сучасників, матеріалів тогочасної преси, еміграційних видань, документів політичних партій та організацій, звітів, резолюцій з'їздів тощо) представлено та проаналізовано причини, перебіг та наслідки Лютневого повстання 1921 р. Здійснено багаторівневе переосмислення поглядів представників історичної та соціально-політичної думки з цього питання.

За останні роки історія антибільшовицького збройного Лютневого 1921 р. виступу у Вірменії, діяльність Комітету порятунку Батьківщини, подальша доля його лідерів та політика радянської Вірменії привернула увагу таких дослідників як Х. Геворгян, Н. Григорян, В. Оганесян, А. Симонян, Х. Степанян, И. Таирян, В. Тунян та ін. (Геворгян 1999; Григорян 2012, 2013; Оганесян; Симонян 2000; Таирян 1971; Тунян 2018; Степанян 2021).

Як свідчать історичні джерела, наприкінці Першої світової війни 1914–1918 рр. після Лютневої революції 1917 р. в Росії та розвалу Російської імперії на її уламках створюється низка незалежних держав. Не винятком цього був і Кавказ, серед народів якого вірмени, які пережили геноцид 1915 р. в Османській імперії, жертвами якого стали 1,5 млн. осіб, також приступили до створення власної національної держави (Степанян 2021, с. 211). Після проголошення незалежності Грузії (26 травня) та Азербайджану (27 травня) 28 травня 1918 р. Вірменська національна рада в Тифлісі прийняла декларацію, в якій проголосила Вірменію «об'єднаною і незалежною республікою» (История Армении 2014).

Значним поштовхом до проголошення Першої Республіки Вірменія (інші назви – Демократична Республіка Вірменія, Республіка Вірменія) стала історична перемога вірменського народу та його армії у битві при Сардарапаті 21–29 травня 1918 р. Саме ця битва зупинила турецьке військо за крок до вірменської столиці – Єревана і створила можливості для проголошення незалежності Вірменії. Сучасні історики переконані: якби не ця перемога, сьогодні не існувало б Вірменії на карті. Сардарапат (село в Араратській долині недалеко від Єревана), став символом національного духу, єдності й нескореності наступних поколінь вірменської нації (Історія Вірменії).

Як незалежна і суверенна держава ДРВ проіснувала з 28 травня 1918 по 2 грудня 1920 рр., її значення неможливо переоцінити: вона стала основою для подальшої державності – як у радянську добу, так і в сучасній незалежній Вірменії. 4 червня 1918 р. був підписаний Батумський мирний договір, за яким Туреччина визнала незалежність Вірменії в межах невеликої частини не окупованої турецькими військами Єреванської губернії, яка залишалася на той час в розпорядженні Республіки Вірменії (Симонян 2000, с. 230). Уже в липні було утворено уряд, в якому більшість місць зайняли представники Вірменської революційної федерації «Дашнакцутюн». 1 серпня 1918 р. почав свою роботу парламент, більшість депутатських постів якого також зайняли представники цієї впливової політичної партії. Також була створена Вірменська армія, основою якої стали частини Вірменського корпусу колишньої Російської Імператорської армії на Кавказі.

Проте загальне становище молодій Вірменській державі впродовж всього періоду її існування (2,5 роки) залишалось доволі складним. Майже половину населення її становили біженці з Туреччини. Країна, фактично, перебувала в ізоляції від зовнішнього світу, її економіка переживала глибоку кризу, а на всій території молодій державі панував голод та епідемія висипного тифу, прямі втрати від яких серед населення склали понад 192 тис. осіб. Не вирішеним залишалось і територіальне питання з сусідами – Грузією і Азербайджаном – через спірні території зі змішаним вірмено-грузинським та вірмено-азербайджанським населенням. Так, Грузія претендувала на всю територію Борчалінського повіту, Азербайджан – на Нагірний Карабах і Зангезур. Підсумком цього стала вірмено-грузинська війна, яка вибухнула у грудні 1918 р. Після місяця виснажливих боїв та невдалої спроби вірменськими військами захопити Тбілісі, 31 грудня 1918 р. війна закінчилась «у нічию» для обох сторін, знищивши і без того мізерні військові ресурси Вірменії.

За наполяганням Великої Британії між Грузією та Вірменією було підписано мирну угоду в селі Садахло. За цим мирним договором Ахалкалакський район зберігся за Грузією, південна

частина Борчалинського повіту перейшла під владу Вірменії, середня частина Борчалинського повіту оголошувалась «нейтральною зоною» (т. зв. Лорійська нейтральна зона, що згодом відіграла сумно відому роль плацдарму та створення на її території Революційно-військового уряду Вірменії, який за задумом більшовицьких ляльководів повинен був створити уяву законності вторгнення та окупації Вірменії наприкінці листопада 1920 р. Червоною армією – авт.) (Історія Вірменії).

Найбільш тривалим і кровопролитним виявився територіальний спір між Вірменією та Азербайджаном, який доволі швидко із прикордонного конфлікту став причиною двох війн: Першої (травень-серпень 1918) та Другої (березень-квітень 1920 рр.). Війна розпочалася з ліквідації військовими силами Вірменії створених турками двох тюрко-мусульманських політичних утворень – Південно-Західної (Карської) та Аракської республік. Це примусило Азербайджан вступити у війну з Вірменією. Наприкінці липня 1919 р. внаслідок кровопролитних боїв вірменські частини були витіснені технічно краще оснащеними та чисельнішими азербайджанськими військами з Нахічевані. Військова поразка у війні примусила уряд Першої Республіки Вірменії заключити з Азербайджаном перемир'я і вивести свої війська з Нахічеванського повіту. Нахічевань була проголошена частиною Азербайджанської демократичної республіки (Вірмено-азербайджанська війна).

Навесні 1920 р. відбулися серйозні зміни в кавказькій геополітиці, Червона армія, завдавши поразки Добровольчій армії генерала А. Денікіна і встановивши контроль над Північним Кавказом, виходила на нафтоносний Баку і впритул наблизилась до кордонів Закавказзя. Республіки Закавказзя опинилися в полі зору більшовицького Кремля, який на початку квітня 1920 р. з метою встановлення радянської влади в Грузії, Вірменії та Азербайджані створив Кавказьке бюро (Кавбюро) ЦК РКП(б) під керівництвом Г. Орджонікідзе.

На противагу країнам Антанти почалось зближення у «кавказькому» питанні більшовицького режиму Москви та Кемалістського національно-визвольного руху в Анкарі (Амбарцумян 2019, с. 91). 10 серпня 1920 р. в Севрі (Франція) в результаті переговорів між країнами Антанти і Республікою Вірменія, з одного боку, і султанською Туреччиною – з іншого, був підписаний Севрський мирний договір, згідно з яким, зокрема, Туреччина визнавала Вірменію як «вільну і незалежну державу». Згідно з цим договором Вірменія повинна була отримати дві третини території турецьких вілайєтів (провінцій) Ван і Бітліс, майже весь вілайєт Ерзерум і більшу частину вілайєту Трапезунд, включаючи порт – в сукупності, бл. 100 тис. кв. км. Очолювані Мустафою Кемалем Великі Національні Збори Туреччини не бажали визнати такі територіальні втрати і одразу оголосили Севрський договір «не існуючим» (Історія 1980, с. 96).

Дашнакський уряд в Єревані не став чекати вступу Севрського договору в силу. 20 вересня 1920 р. вірменські війська чисельністю близько 30 тис. чол. увійшли до Західної Вірменії, тобто так званої «турецької Вірменії» і зайняли місто Олту. Розпочалася Друга вірмено-турецька війна (вересень-грудень 1920 р.), в ході якої вірмени намагались отримати вихід до моря. Неготовність Вірменії до серйозного військового зіткнення з'ясувалося доволі швидко: вже 29 вересня вірменські частини змушені були залишити Саракаміш, а незабаром Ардаган та Кагізман. Обіцяної допомоги та підтримки від союзників не було, і ситуація ставала катастрофічною (Історія 1980, с. 95). Через місяць виснажливих боїв турецька армія, яка отримала потужну військово-технічну допомогу від більшовицької Росії, підійшла до Єревану.

Ситуація погіршувалась також тим, що в той же час Вірменії прийшлося вести війну на два фронти: ще у березні 1920 р. розпочалися бойові дії і проти Азербайджану на території Нахічевані. Поразки на фронтах, брак озброєння і боєприпасів, обіцяних Вірменії державами Антанти, і нейтралітет, оголошений Грузинською демократичною республікою, змусили вірменський уряд укласти 18 листопада 1920 р. перемир'я з турками. 2 грудня 1920 р. між Вірменією та Туреччиною в місті Олександрополі був підписаний мирний договір, згідно з яким Республіка Вірменія втратила дві третини своїх територій, вимушена була відмінити військову повинність і обмежити чисельність своєї армії до 1 500 багнетів, 200 кулеметів та 8 легких гармат. Подібний принизливий договір означав кінець суверенітету Вірменської держави (Історія 1980, с. 95).

Проте вірменським частинам фактично загрожували не тільки війська Радянського Азербайджану (близько 20 тис. вояків колишньої армії Азербайджанської демократичної республіки, які перейшли на бік більшовиків), але й частини XI-ї армії РСЧА, які після окупації Азербайджану (27 квітня – 11 травня 1920 р.) стрімко рухались в напрямку вірмено-азербайджанського кордону. На початку липня частини Червоної армії вступили в Зангезур. В середині місяця між ними та вірменськими силами розпочалися воєнні дії. У серпня 1920 р. вірменські частини розгорнули наступ на Нахічевань з району м. Ордубад, що було відбито у радянських військ.

Тільки 10 серпня 1920 р. було укладено угоду між Радянською Росією і Республікою Вірменія, згідно з якою, спірні області були зайняті Червоною армією (Історія Вірменії).

Над Вірменією нависла загроза прямого більшовицького вторгнення. Проте Кремль зробив невдалу спробу захоплення країни руками самих вірмен: шляхом імпровізованого збройного повстання, організованого місцевими комуністами, які у разі успіху повинні були звернутися за військовою допомогою до Москви. Травневе повстання більшовиків (10–14 травня 1920 р.) у Вірменії розпочалося з демонстрацій місцевих комуністів, присвячених до Міжнародного дня трудящих, які на початку травня відбулися в Єревані та інших містах країни.

Обстановка загострилася після того, як бронепоезд «Вардан Зоравар» («Полководець Вардан») та його екіпаж під командуванням С. Мусаеляна приєдналися до більшовиків, які сформували революційний комітет (Вірменком) та 10 травня в Олександрополі проголосили Вірменію радянською державою. Більшовицькі повстанці захопили Олександропіль, Карс та Сарікаміс. Проте проросійське повстання не знайшло підтримки у більшості населення країни і 14 травня було придушене, а його керівники Степан Алавердян, Саргіс Мусаелян, Баграт Гарібджанян 14 серпня 1920 р. страчені (Історія Арменії 1980, с. 506–509).

Важкі умови Олександропільського мирного договору з турками, які були підписані вірменським урядом, що фактично вже не мав влади в країні, викликали всередині Вірменії політичну кризу, наслідком якої стало різке падіння серед населення авторитету правлячої партії «Дашнакцутюн». Країна фактично була затиснута між Туреччиною та більшовиками, і турки доволі швидко могли захопити залишки території Вірменії.

Російські більшовики, побоюючись остаточної втрати Вірменії, дуже уважно спостерігали за подіями у країні і вирішили, що час для вторгнення на її територію Червоної армії настав. Проте на цей раз перед тим, як перейти до активних дій, вони вирішили діяти більш обережніше. На думку історика А. Чарчіані більшовицьке керівництво вимушено було видозмінити свій початковий план силової радянзації Вірменії з причини того, що 11-я армія РСЧА на початку травня 1920 р. так і не зуміла захопити територію сусідньої Грузії, отримавши військову відсіч від її збройних сил на кордоні цієї країни (Archil 2023, с. 3). Цього разу Кремль повторив варіант, який він успішно використав проти України наприкінці 1919 р. Цей план полягав у тому, щоб у нейтральній зоні створити радянський вірменський маріонетковий уряд (ревком), від його імені звернутись за військовою підтримкою до Москви, і далі за допомогою радянських військ приступити до захоплення республіки, видаючи військову окупацію за допомогу «селянам, які підняли прапор повстання проти дашнаків».

У середині листопада 1920 р. в Баку був утворений Військово-революційний комітет Вірменії у складі п'яти осіб: Саркіс Касьян (голова), А. Мравян, С. Тер-Габріелян, О. Бекзадян, А. Нуріджанян та І. Довлатян (Історія 1980, с. 96). Показово, що ніхто з цих людей раніше ніколи не мешкали на території Вірменії.

Наприкінці листопада Військово-революційний комітет Вірменії перебрався в Казах – на кордоні з Вірменією. Тут же знаходився і «вірменський» полк, який був сформований з числа повстанців, що відступили на територію Радянського Азербайджану після поразки більшовицького травневого повстання 1920 р. (за іншою версією – з числа вояків XI-ї армії РСЧА – авт.). Вранці 29 листопада 1920 р. Ревком разом з «вірменським» полком та частинами XI-ї армії, перейшли вірмено-азербайджанський кордон і вступили у Діліжан та Караван Сарай на території Вірменії. Того ж дня у селі Іджеван Військово-революційний комітет від імені неіснуючого робітничо-селянського повстання «оголосив про повалення уряду «Дашнакцутюн» та встановлення радянської влади у Вірменії». Одночасно телеграмою звернувся за допомогою до уряду РРФСР (Петросян 2012). У своєму зверненні Ревком обіцяв населенню Вірменії відновити спустошену економіку країни та побудувати нове життя за допомогою Радянської Росії.

Після відставки уряду Симон Врацяна влада у Вірменії перейшла до рук лівих дашнаків на чолі з військовим міністром Д. Катаяном («генерал Дро»), який висловив готовність мирно передати її від Дашнакцутюна до більшовиків за умови входження лівих дашнаків до складу «нового уряду». Ліві дашнаки після розколу ВРФ, намагались знайти порозуміння з російськими більшовиками. 2 грудня 1920 р. у Єревані було досягнуто домовленості між радянським представником Борисом Леграном та представниками уряду Вірменії генералом Дро і Амбарцумом Тертеньяном про введення їх до складу Вірменського ревкому (Історія Арменії 2014, с. 527).

Того ж дня було підписано Єреванську угоду між РРФСР і Республікою Вірменією, згідно якої Вірменія була проголошена радянською республікою (Історія 1980, с. 97). За цією угодою Радянська Росія в якості невід'ємних територій Радянської Вірменії визнавала Єреванську

губернію, частину Карської області, Зангезур, частину Казахського повіту і території Тифліської губернії, які до 28 вересня 1920 р. входили до складу Вірменії. Росія також приймала на себе зобов'язання сконцентрувати збройні сили для захисту Вірменської РСР. Російські більшовики обіцяли не притягати до відповідальності за попередню діяльність командний склад вірменської армії, а також не переслідувати членів «Дашнакцутюн» та інших соціалістичних партій. До складу Ревкому повинні були увійти 5 більшовиків та 2 лівих дашнака. Відповідно до приходу Вірменського ревкому влада переходила до командування Червоної армії на чолі з генералом Дро. При ньому комісаром від РРСФР було призначено О. Силіна (История Армении 2014, с. 527; Степанян 2021, с. 140). Таким чином, радянізація Вірменії стала результатом не робітничо-селянського повстання, як багато десятиліть стверджувала радянська історіографія, а була здійснена шляхом мирних перемовин, наслідком яких стала вимушена передача влади урядом Вірменії (История Армении 2014, с. 527). Саме під військовим тиском Туреччини з одного боку, та загрозою радянізації з іншого, примусили тогочасне вірменське політичне керівництво поступитись на користь російських більшовиків.

Доволі цікавим є пункт включення Зангезуру до складу Вірменської Радянської Соціалістичної Республіки, який юридично належав Азербайджану. На думку кремлівських ідеологів, такі дії сприяли б формуванню лояльного ставлення вірмен до радянського уряду та призвели б до дискредитації серед населення партії «Дашнакцутюн» (Archil 2023, с. 3).

4 грудня Револуційний комітет Вірменії, частини 11-ї армії РСЧА та «вірменський» полк вступили в Єреван, не зустрівши на своєму шляху майже ніякого опору. Радянська Вірменія того часу уявляла собою сумну картину – економіка була розвалена, у країні знаходилися сотні тисяч біженців. Вірменський ревком контролював невелику частину Вірменії. На заході значні території були окуповані кемалістською Туреччиною (вся Карська область, Сурмалінський повіт та м. Олександропіль); в умовах турецького наступу вірменський уряд тимчасово передав Грузії контроль над спірною Лорійською нейтральною зоною. Нахічевань контролювалася азербайджанськими та турецькими військами, а в горах Зангезура стояли вірменські іррегулярні загони під проводом Гарегіна Нжде, вороже налаштовані до радянської влади (Симонян 2000, с. 237). Проте більшовики, після встановлення радянської влади у Вірменії, не збирались виконувати підписаних ними умов Єреванського договору. Керівництво Ревкому, спираючись на частини 11-ї армії РСЧА та каральні органи республіканського ЧК (створені 6 грудня 1920), розпочало політичні репресії і перейшло до політики «військового комунізму» і «продрозкладки» – конфіскації продуктів харчування, худоби та власності у населення. Активними організаторами та виконавцями цієї людиноненависницької політики у Вірменії стали військовий комісар А. Нуріджанян та голова чекістів Айвазов. На допомогу ним з Москви до Єревана був спрямований представник ВЧК Георгій Атарбеков (Акопян 2025).

Головними об'єктами політичних репресій нової влади стали політичні та партійні лідери ВРФ, колишні чиновники, громадські діячі та інтелігенція, вірменські військові та духовенство. У країні припинили роботу всі небільшовицькі ЗМІ, кооперативи та громадські організації. Так, ще до кінця 1920 р. одними з перших радянськими чекістами було заарештовано та ув'язнено понад 1 000 офіцерів колишньої армії Першої Республіки Вірменії, серед яких були відомі генерали Фома Назарбегов, Мовсес Сілікян, Даніел Бек-Пірум'ян та інші (Archil 2023, с. 4). На початку січня 1920 р. після звільнення з посад члена Ревкому та головнокомандувача збройних сил Радянської Вірменії, генерал Дро був відправлений у заслання до Москви, репресії на території республіки посилювались.

Політика «військового комунізму» та порушення умов Єреванського договору викликала сильне невдоволення у всіх верствах вірменського суспільства. 22–29 січня 1921 р. одними з перших з протестами проти влади комуністів виступили мешканці містечка Баш-Гарні, але ці неорганізовані виступи були придушені владою (Archil 2023, с. 3). По всій території республіки почали створюватися та нелегально діяти підпільні партійні організації, серед яких найбільш активними були члени ВРФ. Також почали виникати і перші повстанські загони, які перейшли до збройної боротьби проти радянської влади та її поплічників. Так 9 лютого член «Дашнакцутюна» Ханаян здійснив спробу замаху на чекіста Атарбекова (Акопян 2025). У відповідь чекістами були заарештовані понад 200 осіб. Серед них відомі політичні та громадські діячі Вірменії: перший прем'єр-міністр О. Качазуні, політичний діяч і письменник Л. Шанта, міністра освіти та культури Республіки Вірменія Н. Агбалян та інші. Усі вони були оголошені «ворожими робітничому класу Вірменії» елементами. Відповідно 12 лютого 1921 р. Центральний Комітет Комуністичної партії Вірменії на своєму черговому засіданні заявив, що класового ворога «потрібно знищити» (Archil 2023, с. 4).

Проте протестні антибільшовицькі та антиросійські настрої в республіці не припинялись і почали набувати організованого характеру. 13 лютого 1921 р. під керівництвом колишнього голови уряду Республіки Вірменія Симона Врацяна було створено «Комітет порятунку Батьківщини» (КПБ), який вирішив розпочати організовані військові операції проти більшовиків. Навколо «Комітету порятунку», який складався з 9 осіб, об'єдналися широкі маси – вірменські селяни, інтелігенція, робітники, дашнаки та солдати Червоної армії, які перейшли до повстанців (Arghil 2023, с. 4). При «Комітеті порятунку Батьківщини» Вірменії було створено військову раду, яку очолив ветеран вірменської армії полковник Куро Тарханян.

13 лютого КПБ оголосив про громадянське повстання проти радянської влади, сигнал про яке дали мешканці підніжжя гори Арагац. Керівники повстання вирішили скористалися тим, що військові частини Червоної армії залишили Вірменію, щоб радянізувати Грузію. Повстання одночасно охопило кілька районів Вірменії: Даралагез, Баш-Гарні, Аштарак, Ечміадз та Нор-Баязет. Невеликі повстанські загони почали діяти у Нижньо-Ахтинському та Оленівському районах. На допомогу повсталим із території Зангезуру прибули повстанські загони Гарегіна Нжде. Майже без спротиву дашнакам вдалося роззброїти 2-й, 4-й та 5-й полки Вірменської Червоної армії. Недалеко від столиці потрапив в оточення та був знищений повстанцями радянський загін на чолі з командиром 2-ї бригади 18-ї кавалерійської дивізії 11-ї армії РСЧА Єрмоленком. Повстанці добре скористалися своєю чисельною перевагою і до вечора 17 лютого 1921 р. трьома військовими колонами оточили Єреван, загальний штурм якого було заплановано здійснити в ніч із 16 на 17 лютого 1921 р. За задумом полковника К. Тарханяна об'єднані сили повстанців мали зайняти населений пункт Канакер, а потім спуститися до Єревану, так, щоб більшовики, не чекаючи цього, не встигли вбити заарештованих. Але ввечері 16 лютого почалася снігова буря, що спричинила затримку походу на добу, похід розпочався в ніч з 17 на 18 лютого 1921 р. Ця затримка дала можливість більшовикам зробити небачені злочини. Єреванська в'язниця перетворилася на величезну бійню, на території якої, арештантів розстрілювали з кулеметів, добивали прикладами гвинтівок та сокирами. Жертвами цієї різанини стали понад п'ятдесят арештантів, серед яких були відомі вірменські військові А. Єрванцян та М. Горганян. Після зайняття столиці 18 лютого 1921 р. Комітет порятунку звернувся до народу: «Громадяни, більшовицька влада у Вірменії ліквідована. До того, як буде створено уряд, вся влада перебуває в руках Комітету Порятунку Батьківщини. Усі громадяни повинні дотримуватися порядку. Усі накази, видані Комітетом Порятунку Батьківщини, повинні виконуватися» (НАВ, ф. 113, спр. 1, т. 1, арк. 1).

18 лютого 1921 р. уряд Радянської Вірменії, наляканий успіхами повстанців, на двох бронепоездах під захистом бійців 178-го стрілецького полку втік зі столиці до Арташатського та Араратського районів (История Армении 2014, с. 531). Спроби Ревкому відбити своїми силами у повсталих Єреван не мали успіху. Дашнакам вдалося оточити в районі Камарлю частини 178-го полку 11-ї армії РСЧА та 1-ї Вірменської стрілецької бригади під керівництвом М. Молчанова. У свою чергу повстанці сподівались, що після повалення радянської влади у Вірменії до них надійде допомога від країн Антанти, меншовицької Грузії і навіть Туреччини. Але допомога не надходила. КПБ так і не вдалося взяти під свій контроль всю територію країни. Бойові дії проходили півтора місяця зі змінним успіхом (История Армении 2014, с. 532).

Ще 16 березня 1921 р. у Москві був укладений «Договір про дружбу і братерство» між Радянською Росією та кемалістською Туреччиною, за яким без участі Вірменії, до Туреччини відійшли райони Карсу, Ардагана та Сурмалу. Віддавши Туреччині вірменські території, уряд РРСФР брутально порушив національні інтереси вірменського народу та домовленості з урядом Республіки Вірменії (История Армении, с. 533).

Після того як у березні 1921 р. була остаточно встановлена радянська влада на території всієї Грузії, до Вірменії були спрямовані частини 11-ї армії РСЧА. 2 квітня червоні війська, користуючись чисельною перевагою, розгромили головні сили дашнаків (5–6 тис.) у зустрічному бою під Єреваном і захопили вірменську столицю. Залишки повстанців сховалися за важкодоступними горами Зангезура (История Армении, с. 532). На більшій частині Вірменії повстання було придушене радянськими військами до 22 квітня 1921 року. Останню відчайдушну спробу зупинити червоні війська та відродити Вірменську державність намагався зробити Гарегін Нжде у Зангезурі. 27 квітня 1921 р. на підконтрольній повсталими території Зангезура була проголошена Республіка Гірська Вірменія, яку в якості прем'єр-міністра та військового міністра (спарапета) очолив Г. Нжде. 1 липня 1921 р. Гірська Вірменія була перейменована у Республіку Вірменія, головою уряду якої став С. Врацян. Її керівники проголосили себе правонаступниками Першої Республіки Вірменії. Але становище повстанців було безнадійним. 9 липня 1921 р.

радянським військам вдалося вибити з Зангезуру залишки повстанців, які на чолі з Г. Нжде з боями покинули вірменську територію і перейшли кордон з Персією (Іраном).

Після розпаду Радянського Союзу у вірменському суспільстві помітно виріс інтерес до історії драматичних подій вітчизняної історії, серед яких помітне місце займає Лютневе антибільшовицьке повстання 1921 р. Не дивлячись на військову поразку і повернення до влади більшовиків, Лютневе повстання 1921 р. відіграло важливу роль в новітній історії Вірменії, стало одним із яскравих епізодів боротьби вірменського народу за свою державну незалежність у складний період після розпаду Російської імперії.

Тим не менш, вплив повстання на вірменське суспільство виявився довготривалим: воно надихнуло його учасників на створення короткочасної Республіки Гірської Вірменії, яка стала символом опору більшовицькому пануванню. Лютневий збройний виступ показав прагнення вірменського народу до незалежності та несприйняття комуністичної влади з Москви та став показовим наочним історичним уроком для наступних поколінь борців за незалежність Вірменії. Адже це було перше повстання вірменського народу проти жорстокого комуністичного режиму, яке закінчилося тимчасовою перемогою – Вірменія була незалежною більше сорока днів. За цей час повстанцям вдалося звільнити з в'язниць сотні ув'язнених більшовиками своїх співгромадян, тим самим врятувавши їх від тортур та смерті. З цим фактом повинні були рахуватися і більшовики після повернення своєї влади в Єревані, тимчасово відмовившись від політики масштабних репресій та переслідувань некомуністичних елементів в республіці. Повстання, хоч і було придушене, вплинуло на подальший розвиток політичної ситуації у Вірменії. Наслідком цього стало те, щоб розв'язати складне територіальне питання радянський уряд вимушений був залишити територію Зангезуру у складі Вірменської РСР.

У 2013 р. у прокат вийшла кінострічка «Гарегін Нжде» (режисер – Грач Кешишян), присвячена діяльності видатного вірменського політичного та військового діяча, одного з організаторів та безпосередніх учасників Лютневого антибільшовицького повстання у Вірменії Гарегіна Егисевича Тер-Арутюнна (Нжде). Саме визнання та шанування героїв цих звитяжних подій на державному рівні у недалекому майбутньому буде правильним кроком Вірменської держави та всього вірменського суспільства на шляху до декомунізації та подолання радянських міфів, торжества історичної правди та справедливості в ім'я майбутніх поколінь та процвітання Вірменії.

Список джерел та літератури

- ՇՈՒՏԻՆԻԱՆԻ, ԱՐՇԻԼ, 2023, The Anti-Bolshevik Uprising of 1921 in Armenia. Russia's Expansion in the Caucasus and Georgia. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://gfsis.org/wp-content/uploads/2023/12/1921-Վրաստանի-և-Երևանի-Երկրամաս-ENG-18.pdf>
- АЙРАПЕТОВ, О., 2019, Армения и Гарегин Нжде в 1920–1921 гг.: Что было на самом деле? [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.rizvanhuseynov.com/2019/10/19201921.html>
- АКОПЯН, А., 2025, Февральское восстание 1921 года. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://antitopor.com/articles/fevral'skoe-vosstanie-1921-goda.html>
- АМБАРЦУМЯН, К. Р., 2019, «Грузия нужна нам как временный буфер»: Международные факторы большевистской советизации Южного Кавказа (1920–1921 годы). Новый Исторический вестник. № 1(59), 88–105.
- АМИРХАНЯН, Ш. М., 1967, Из истории борьбы за советскую власть в Армении. Ереван.
- АМИРХАНЯН, Ш. М., 1969, Из истории борьбы за советскую власть в Армении. Ереван.
- Большая советская энциклопедия, 1970, (В 30-ти т.). Гл. ред. А.М. Прохоров. Изд. 3-е. М.: Совет. энцикл., Т. 2. Ангола-Барзас.
- Вірмено-азербайджанська війна (1918–1920). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://surl.li/vvtudi>
- Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). Ф. Р-5881, оп. 1, д. 524. л, 176об. – 177.
- День Першої Республіки у Вірменії. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.dilovamova.com/index.php?page=10&event=152626>
- История Армении, 2014, М. А. Катвалян, П.О. Оганесян, Э. Г. Миасян и др. Под ред. Гр. Р. Симонян. Ереван.
- История армянского народа: С древнейших времён до наших дней, 1980, Г. Х. Саркисян, Т. Х. Акопян, А. Г. Абрамян и др. Ереван. Изд-во Ереван. ун-та.

- История Вирменії. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://surl.li/gshcvt>
- ОГАНЕСЯН В. Февральское восстание в Армении. Часть 1. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://teletype.in/@vladimiroganesian/februaryuprising>
- ПЕТРОСЯН Г.А., 2012, Отношения Республики Армения с Россией (1918–1920 гг.). Ереван: Изд-во ЕГУ.
- ТАИРЯН И., 1971, 11-я Красная армия в борьбе за установление и упрочение советской власти в Армении. Ереван.
- ТУНЯН, В. Г., 2018, Фальсификация истории восстановления армянской государственности в азербайджанской историографии. Ереван: Изд-во ЕГУ.
- Գևորգյան Հ., 1999, Դրո, Երևան. (Укр. мовою: Геворгян Х., 1999, Дро. Ереван).
- Գրիգորյան Ն., 2012, Հայրենիքի փրկության կոմիտեի ներքին և արտաքին քաղաքականությունը, «Ակունք», Երևան, թիվ 3, էջեր 21–32. (Укр. мова: Григорян Н., 2012, Внутрішня та зовнішня політика «Комітету порятунку Вітчизни». «Акунк». Ереван, № 3, 21–32).
- Գրիգորյան Ն., 2013, թ. փետրվարյան ապստամբության գնահատության շուրջ, 1921, «Բանբեր Երևանի համալսարանի. հասարակական գիտություններ», թիվ 139.1, Երևան, էջ 48–63. (Укр. мовою: Григорян Н., 2013, Про оцінку Лютневого повстання 1921 року. «Журнали Єреванського університету: суспільні науки», № 139.1. Ереван, 48–63).
- Երեւանում լույս է տեսել Խաչատուր Ստեփանյանի «1921 թ փետրվարյան հակաբոլշևիկյան ապստամբությունը Հայաստանում» գիրքը. 12/03/2021. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://azg.am/culture/երեւանում-լույս-է-տեսել-խաչատուր-ստեփ>. (Укр. мовою: В Єревані вийшла друком книга Хачатура Степаняна «Лютневе антибільшовицьке повстання у Вірменії 1921 року». 12.03.2021).
- Խաչատուր Ռոստոմի Ստեփանյան, 2021 թ. Փետրվարյան հակաբոլշևիկյան ապստամբությունը Հայաստանում, 1921, Երևան, «Լուսակն» հրատ. (Укр. мовою: Хачатур Ростоми Степанян, 2021, 1921. Февральское антибольшевистское восстание в Армении, Ереван, «Лусакн»).
- Խաչատուր ստեփանյան. 1921 թ. փետրվարյան ապստամբության պատճառները եվ հետեվանքները սինոն վրացյանի գնահատմամբ. էջ. 139–151. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://arar.sci.am/Content/176186/PDF/file_0.pdf. (Укр. мовою: Степанян Хачатур. Причини та наслідки лютневого повстання 1921 року за оцінкою Симона Врацяна).
- Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 113, ց. 1, գ. 1, թ. 1, 1 շրջ. 2 (Укр. мовою: Національний архів Вірменії. Ф. 113, спр. 1, т. 1, арк. 1).
- Մինոնյան Ա., 2000, Զանգեզուրի գոյամարտը 1920–1921 թթ. (Укр. мовою: Симонян, А., 2000, Борьба за иснування Зангезура 1920–1921. Ереван).

References

- AIRAPETOV, O., 2019, Armenia y Harehyn Nzhde v 1920–1921 hh.: Chto bylo na samom dele? [Armenia and Garegin Nzhdeh in 1920–1921: What Really Happened?]. [Online]. Available from: <https://vvv.rizvanhuseynov.tsom/2019/10/19201921.html> [In Russian].
- AKOPIAN, A., Fevral'skoe vosstanie 1921 goda [February Uprising of 1921]. [Online]. Available from: <https://antitopor.tsom/artitsles/fevral'skoe-vosstanie-1921-goda.html> [In Russian].
- AMBARTSUMIAN, K. R., 2019, «Hruzyia nuzhna nam kak vremennyi bufer»: Mezhdunarodnye faktory bolshevystskoy sovetizatsii Yuzhnoho Kavkaza (1920–1921 hody) [«We Need Georgia as a Temporary Buffer»: International Factors in the Bolshevik Sovietization of the South Caucasus (1920–1921)]. *Novyi Istorycheskii vestnik*. № 1(59), 88–105. [In Russian].
- AMIRKHANDIAN, Sh. M., 1969, Iz istorii borby za sovet'skuiu vlast v Armenii [From the history of the struggle for Soviet power in Armenia]. Yerevan. [In Russian].
- AMYRKHANDIAN, Sh. M., 1967, Iz istorii borby za sovet'skuiu vlast v Armenii [From the history of the struggle for Soviet power in Armenia]. Yerevan. [In Russian].
- Bol'shaia sovet'skaia entsyklopediia, 1970, [Great Soviet Encyclopedia]. (V 30-ty t.). Hl. red. A. M. Prokhorov. Izd. 3-e. M.: Sovet. entsykl., T. 2 Anhola-Barzas. [In Russian].
- CHACHKHIANI, ARCHIL, 2023, The Anti-Bolshevik Uprising of 1921 in Armenia. Russia's Expansion in the Caucasus and Georgia. [Online]. Available from: [https://gfsis.org/vp-tsonent/uploads/2023/12/1921-წლის-აჯანყება-სომხეთში-ENG-18.pdf](https://gfsis.org/vp-tsonent/uploads/2023/12/1921-წლის-աჯანყება-სომხეთში-ENG-18.pdf) [In English].

Den Pershoi Respubliki u Virmenii [First Republic Day in Armenia]. [Online]. Available from: <https://www.dilovamova.tsom/indekh.php?page=10&event=152626> [In Ukrainian].

Hosudarstvennyi arkhiv Rossiiskoi Federatsii (HARF) [State Archives of the Russian Federation]. F. R-5881. Op. 1. D. 524. L. 176 ob.–177. [In Russian].

Istoriia Armenii, [History of Armenia], 2014, M. A. Katvalian, P. O. Ohanesian, E. H. Myasian i dr.). Pod red. Hr. R. Simonian. Yerevan. [In Russian].

Istoriia armianskogo naroda: s drevneishykh vremion do nashykh dnei, 1980, [History of the Armenian People: From Ancient Times to the Present Day]. H. Kh. Sarkysian, T. Kh. Akopian, A. H. Abramian y dr. Yerevan. Izd-vo Yerevan. Un-ta. [In Russian].

Istoriia Virmenii [History of Armenia]. [Online]. Available from: <https://surl.li/gshcyt> [In Ukrainian].

OHANESIAN, V. Fevral'skoe vosstanie v Armenii. Chast 1 [The February Uprising in Armenia. Part 1]. [Online]. Available from: <https://teletype.in/@vladimiroganesian/februariuprising> [In Russian].

PETROSIAN, H. A., 2012, Otnosheniia Respubliki Armeniia s Rossiei (1918–1920) [Relations of the Republic of Armenia with Russia (1918–1920)]. Yerevan: Izd-vo EHU. [In Russian].

TAIRIAN, I., 1971, 11-ia Krasnaia armia v borbe za ustanovlenie i uprochenie sovetskoi vlasti v Armenii [The 11th Red Army in the struggle to establish and strengthen Soviet power in Armenia]. Yerevan. [In Russian].

TUNIAN, V. H., 2018, Falsifikatsiia istorii vosstanovleniia armianskoi hosudarstvennosti v azerbaidzhanskoi istoriohrafii [Falsification of the history of the restoration of Armenian statehood in Azerbaijani historiography]. Yerevan: Izd-vo EHU. [In Russian].

Virmeno-azerbaidzhanska viina (1918–1920) [Armenian-Azerbaijani War (1918–1920)]. Material z Wikipedii. [Online]. Available from: <https://surl.li/vvtudi> [In Ukrainian].

Գևորգյան Հ., 1999, Դրո, Երևան. [In Georgian].

Գրիգորյան Ն., 2012, Հայրենիքի փրկության կոմիտեի» ներքին և արտաքին քաղաքականությունը, «Ակունք», Երևան, թիվ 3, էջեր 21–32. [In Georgian].

Գրիգորյան Ն., 2013, 1921 թ. փետրվարյան ապստամբության գնահատության շուրջ, «Բանբեր Երևանի համալսարանի. հասարակական գիտություններ», թիվ 139.1, Երևան, էջ 48–63. [In Georgian].

Երեւանում լույս է տեսել Խաչատուր Ստեփանյանի «1921 թ փետրվարյան հակաբոլշևիկյան ապստամբությունը Հայաստանում» գիրքը. 12/03/2021. [Online]. Available from: <https://azg.am/culture/երեւանում-լույս-է-տեսել-խաչատուր-ստեփ>. [In Georgian].

խաչատուր Ռոստոմի Ստեփանյան, 2021, 1921 թ. Փետրվարյան հակաբոլշևիկյան ապստամբությունը Հայաստանում, Երևան, «Լուսակն» հրատ. [In Georgian].

խաչատուր ստեփանյան. 1921 թ. փետրվարյան ապստամբության պատճառները եվ հետեվանքները սիմոն վրացյանի գնահատմամբ. էջ. 139–151. [Online]. Available from: https://arar.stsi.am/Tsontent/176186/PDF/file_0.pdf [In Georgian].

Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 113, ց. 1, գ. 1, թ. 1, 1 շրջ. 2. [In Georgian].

Միմոնյան Ա, 2000, Չանգեզուրի գոյամարտը 1920–1921 թթ. Երևան. [In Georgian].

Антибільшовицьке Лютневе повстання 1921 р. у Вірменії: історичні уроки та наслідки

Актуальність дослідження. Не дивлячись на поразку і окупацію Вірменії російськими військами, Лютневе повстання 1921 р. стало одним із яскравих епізодів боротьби вірменського народу за свою державну незалежність, а в сучасних умовах героїзм повстанців сприяє активізації процесів декомунізації в країні, надихає суспільство на встановлення історичної правди та справедливості в ім'я майбутніх поколінь та процвітання Вірменії.

Метою статті є спроба авторів стисло висвітлити історію антирадянського Лютневого 1921 р. повстання у Вірменії, визначити його історичні уроки і наслідки у визвольній боротьбі вірменського народу за власну державність у ХХ столітті.

Методи. Стаття ґрунтується на принципах історизму, неупередженості та багатofакторності. Для викладу матеріалу авторами використано історико-порівняльний, проблемно-хронологічний, описово-оповідальний, ретроспективний методи, а також метод критики джерел.

Результати. Авторами за допомогою різноманітних історичних джерел та літератури висвітлено історію антирадянського Лютневого повстання 1921 р. у Вірменії. Розглянуто

роль партії Вірменський Револьюційної Федерації «Дашнакцутюн» в організації та здійсненні збройного повстання у лютому 1921 р., а також участь лідерів підпільного Комітету порятунку Батьківщини (КПБ) у героїчній боротьбі за державну незалежність Вірменії. Звертається увага, що на звільнених від більшовицьких окупантів територіях була відновлена влада Демократичної Республіки Вірменії (ДРВ), а КПБ виконував роль тимчасового уряду країни. Проаналізовано хід бойових дій та причини поразки Лютневого всенародного повстання 1921 р. у Вірменії.

Висновки. Автори даної статті розглядають історію Лютневого повстання 1921 р. як героїчну і водночас трагічну сторінку боротьби вірменського народу за державну незалежність Вірменії означеного періоду. Наголошується, що до здобуття державної незалежності Вірменії у серпні 1991 р. в радянській історіографії всіляко замовчувалась, фальсифікувалась та перекручувалась роль і значення Лютневого повстання у новітній історії Вірменії. З'ясовано, що на поразку повстання суттєво вплинула ізоляція Вірменії, територіальні претензії до неї з боку Грузії, Азербайджану та Туреччини, значна чисельна та військово-технічна перевага російської армії, відсутність обіцяної допомоги від країн Заходу та сусідів Вірменії.

Ключові слова: Лютневе антибільшовицьке повстання 1921 р. у Вірменії, Демократична Республіка Вірменія, Республіка Гірська Вірменія, Комітет порятунку Батьківщини, радянська федерація, Вірменська революційна федерація «Дашнакцутюн».

Valerii Kapeliushnyi, Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Chair of the Department of Ethnology and Local Lore, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Валерій Капелюшний, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України, завідувач кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3552-3675>

Yurii Kaliberda, Candidate of Historical Sciences, Lecturer, Technological College of the Dnipro State Agrarian and Economic University.

Юрій Каліберда, кандидат історичних наук, викладач ВСП «Технологічний фаховий коледж Дніпровського державного аграрно-економічного університету».

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0006-1114-1898>

Received: 19.12.2026

Advance Access Published: February, 2026